

Birinci Dünya Savaşı'nın Afrika'ya ve Sömürgeciliğe Etkileri

Impacts of the First World War on Africa and Colonialism

Mehmet Seyfettin Erol* - Oktay Bingöl**

Özet

Siyasi ve askeri tarih ile siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler disiplinlerinde I. Dünya Savaşı'nın Afrika'ya ve Afrika'daki sömürgeciliğe etkileri yeterince çalışılmamış bir konudur. Bu makalede söz konusu eksikliğin bir oranda giderilmesi amaçlanmaktadır. Bu kapsamda, I. Dünya Savaşı'nın Afrika'daki muharebelerinin icrası ve Afrika'ya etkileri önem arz etmektedir. Ayrıca, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere sömürgeci güçlerin, Avrupa'daki cephelerde yürütülen muharebelerde Afrika'nın insan ve diğer kaynaklarını kullanması, üzerinde durulması gereken bir konudur. Bu bağlamda, sömürgecilerden asker alma uygulamaları, yerli halkın direnişleri, Afrikalıların muharebelerde kullanılması ve zayıf oranları dikkat çekmektedir. Savaşın, sömürgecilik olgusunda ortaya çıkardığı değişimler ile ulusal kurtuluş mücadelelerine katkısının da vurgulanması gerekmektedir. I. Dünya Savaşı'nın Afrika'ya ekonomik, sosyal ve askeri alanda önemli olumsuz etkileri olmuştur. Alman sömürgeleri I. Dünya Savaşı'nın galipleri arasında el değiştirmiş ve sömürgecilik tüm şiddetiyle devam etmiştir. Ancak, savaş Afrika'da ulusal kurtuluş hareketlerinin ilk kıvılcımlarını da yakmıştır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Afrika, Sömürgecilik, Alman Sömürgeleri, Ulusal Kurtuluş Mücadelesi

Abstract

The impacts of the First World War on Africa and the colonialism in Africa are a subject which is not sufficiently studied in the disciplines of political and military history, political science, and international relations. In this article, it is aimed to partially fill the gap in question. In this context, the conduct of the First World War battles in Africa and their effects on the Continent have an importance. In addition, the exploitation of human and other resources of the Africa by the colonial powers, especially Britain and France, in the battles fought in European fronts is an issue to focus on. In this respect, the colonial recruitment practices, the resistance of indigenous peoples, the employment of Africans in the battles and the casualty rates are noteworthy. The war's contribution to the national liberation struggles and the changes emerged in the colonialism fact also need to be emphasized. The First World War has had significant negative effects on Africa in the economic, social and military fields. German colonies changed hands between the victors of the First World War and colonialism with all the violence has continued. But the war gave the first spark of the national liberation movements in Africa.

Key Words: The First World War, Africa, Colonialism, German Colonies, National Liberation Movements

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: mserol@gmail.com

** Dr., Başkent Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Görevlisi, e-mail: fertel1999@gmail.com

Giriş

İlk kez savaştan birkaç yıl sonra alaycı ve uzak görüşlü bir gazeteci olan Reppington tarafından adı türetilen¹ I. Dünya Savaşı, genel hatlarıyla Avrupalı güçler arasında ve fiziki olarak da Avrupa'daki cephelerde yürütülen bir savaştır. Lenin'in ifadesiyle, "... her iki taraf için de emperyalist bir savaştı; dünyanın paylaşılması, sömürgelerin bölünmesi, finans kapitalin 'nüfuz alanları' vb. uğruna yapılmıştı."²

Nitekim, Almanya dahil olmak üzere, hiç bir devlet 1914 yılında savaşa sömürge imparatorluklarını genişletmek amacıyla girmemişti.³ Diğer taraftan, Avrupa dışında Kafkaslarda ve Ortadoğu'daki cephelere ilaveten büyük güçlerin sömürgelerinde de icra edilen muharebeler de vardır. Bu bağlamda Afrika, Almanya ile itilaf devletleri arasında çeşitli muharebelere sahne olmuştur. Diğer taraftan I. Dünya Savaşı'nın Afrika muharebelerinin kapsam ve yoğunluk olarak başta Avrupa'daki batı cephesi olmak üzere diğer cephelerle kıyaslanması zordur. Bununla birlikte I. Dünya Savaşı'nın bir bütün olarak kıtaya, kıtanın Avrupa ile ilişkilerine ve geleceğine etkileri fiziksel olarak yürütülen savaşların çok daha ötesindedir.

Afrika, I. Dünya Savaşı'ndan askeri, siyasi, ekonomik ve sosyal olmak üzere birçok alanda etkilenmiştir. Sonuçlar her yerde aynı olmamıştır. Başta Alman sömürgeleri olmak üzere savaşın yaşandığı alanlarda halk daha fazla acı çekmiştir. Zorunlu olarak askere almanın ağır yükünün ortaya çıktığı Fransız sömürgelerinde protestolar ve yaygın hoşnutsuzluklar baş göstermiştir. Gerçekte birçok sömürge, sömürgecilerin kendi askerlerini cephelere yöneltilmesinden dolayı kontrolleri zayıflamış ve yönetim sorunları ortaya çıkmıştır. Ticaret yolları bozulmuş, savaşı takiben ortaya çıkan ekonomik durgunluk ve işsizlik yeni gerginliklere neden olmuştur. Zorunlu askerlik mevcut sömürge ordularını başlangıçta kuvvetlendirmiş ancak silah altına alınan yerlilerden oluşan birlikler kısa sürede zayıf olmuştur. Gerçek rakamları bulmak neredeyse olanaksız olmakla birlikte yüksek miktarlarda zayıf tahmin edilmektedir.

Siyasi ve askeri tarih ile siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler disiplinlerinde I. Dünya Savaşı'nın Afrika'daki sömürgecilik etkileri yeterince çalışılmamış bir konudur. Bu makalede söz konusu eksikliğin bir oranda giderilmesi amaçlanmaktadır. Birinci bölümde I. Dünya Savaşı'nın Afrika'daki muharebeleri özetle incelenmekte ve Afrika'ya etkileri tespit edilmeye çalışılmaktadır. İkinci bölümde başta İngiltere ve Fransa olmak üzere sömürgeci güçlerin, Avrupa'daki cephelerde yürütülen muharebelerde Afrika'nın insan ve diğer kaynaklarını kullanması üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda, Sömürgelerden asker alma

- 1 Michael Howard, "I. Dünya Savaşı'nı Yeniden Değerlendirmek", Jay Winter, Geoffrey Parker, Mary R. Habeck (der.), *I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl*, Tansel Demirel (çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 16.
- 2 A. S. Kanya-Forstner, "Savaş, Emperyalizm ve Sömürgeciliğin Sona Erişi", Jay Winter vd., *a.g.e.*, s. 207; V.İ. Lenin, *Kapitalizmin En Yüksek Aşaması Emperyalizm*, Erdoğan Başar (Berkay), Aydınlık Yayınları, İstanbul, 1979, s. 14.
- 3 A. S. Kanya-Forstner, *a.g.e.*, s. 207.

Görüş

Akademik
Bakış

178

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

uygulamaları, yerli halkın direnişleri, Afrikalıların muharebelerde kullanılması ve zayıf oranlarına odaklanılmaktadır. Üçüncü bölümde savaşın sömürgecilik olgusunda ortaya çıkardığı değişimlere ve ulusal kurtuluş mücadelelerine değinilmektedir. Makale, sonuç bölümünde ise I. Dünya Savaşı'nın Afrika'ya ekonomik, sosyo kültürel, psikolojik ve siyasi etkileri derlenerek tamamlanmaktadır.

I. Birinci Dünya Savaşı'nın Afrika Cephesi

Birinci Dünya Savaşı'nın Afrika Cephesi, Afrika'daki Alman sömürgeleri ile İtilaf devletleri arasındaki; Batı, Güneybatı, Doğu ve Kuzey Afrika cephesindeki muharebeleri kapsar.

Almanya'nın Batı Afrika'daki sömürgeleri 1884'te alınan Togo, Gana'nın yukarı Volta bölgesi ve Kamerun'dan oluşmaktaydı. Niyeti, Kamerun'dan başlayıp Tanganyika'ya kadar uzanan hatta bir *Mittel Afrika* İmparatorluğu yaratmaktı.⁴ İngilizlerin yaşam savaşımı düşüncelerinden esinlenen Almanya sömürgecilik yarışındaki geç kalmışlığını daha acımasız ve saldırgan bir tutum içinde bu Okyanusya'nın yanında burada da sürdürmekteydi.⁵

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Alman sömürgeleri 7 Ağustos 1914'de iki ayrı koldan İngiliz ve Fransız sömürge birlikleri tarafından kuşatılmıştır. Almanlar bölgedeki radyo istasyonlarını imha ederek 26 Ağustos'ta teslim olmuşlar,⁶ böylece sömürge kısa sürede el değiştirmiştir. Kamerun'daki Alman birlikleri ise İngiliz, Fransız ve Belçika kuvvetlerine karşı uzun süre direnmiştir.⁷ Ancak 1916'da Alman birliklerindeki askerlerin çoğu İspanyolların kontrolündeki Gine'ye firar etmiş, geriye kalan Alman sömürge kuvvetleri ise teslim olmuştur.⁸ Batı Afrika cephesindeki muharebelerin Almanlara önemli etkileri olmuş; Togo ve Kamerun'daki telsiz istasyonlarını kaybetmişler, ayrıca batı Afrika kıyısındaki limanlarından, dolayısıyla Almanya ile ticaretten mahrum kalmışlardır.⁹ Güneybatı Afrika cephesinde ise asıl mücadele Namibya üzerinde olmuştur. Namibya sömürgesi Atlantik kıyılarından içerilere kadar uzanan geniş ve verimli toprakları kapsıyordu. Alman nüfus ise sadece başkent Windheok'da yoğunlaşmıştı. Alman sömürge kuvveti, 3000 Alman asker ile 7000 Afrikalı insan gücünden oluşuyordu. Ayrıca Almanlar Güney Afrika'daki Boerlerle¹⁰ iyi ilişkilere sahiptiler. Boerler İngilizlerle XX. yüzyıl başlarında kanlı çatışmalar yapmışlardı.

4 Marc Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi (13. Yüzyıl-20. Yüzyıl)*, Muna Cedden (çev.), İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s. 137.

5 William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Alâeddin Şenel (çev.), İmge Kitabevi, Ankara, 2004, s. 748.

6 Frederick J Moberly, *Military Operations Togoland and the Cameroons 1914-1916*, Battery Press London: HMSO, 1995, s. 17-40.

7 Eric J. Grove, "The First Shots of the Great War: The Anglo-French Conquest of Togo, 1914", *Army Quarterly and Defence Journal*, vol. 106, no. 3 (1976), s. 308-823.

8 Moberly, *a.g.e.*, s. 73, 428.

9 Moberly, *a.g.e.*, s. 4-6, 47-49.

10 "Boer" sözcüğü, Hollanda dilinde "köylü" demektir, bkz. Raimondo Luraghi, *Sömürgecilik Tarihi*, Halim İnal (çev.), E Yayınları, Ankara, 1975, s. 285-286.

Gazi

Akademik
Bakış

179

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

Ancak, İngilizler usta bir diplomasiyle Boerlerin bir bölümünü Almanlara karşı teşkilatlandırarak muharebelere başladılar.¹¹ İngilizlerin kontrolündeki Güney Afrika kuvveti Ekim'deki iki muharebede de Almanlara yenildiler, yeniden teşkilatlanma yaparak ve takviye alarak 1915 başlarından itibaren Güneybatı Afrika'daki taarruzlarına tekrar başladılar. Güney Afrika askerleri dört ayrı istikametten Namibya'daki Alman direnek noktalarına taarruz ettiler. 50 bin kişilik Güney Afrika birliği Almanların 5000 kişilik kuvvetini 12 Mayıs 1915'de mağlup ederek Windhoek'u ele geçirdi.¹² Kısa sürede Alman kuvvetleri teslim oldu ve Namibya el değiştirdi.¹³ Diğer taraftan Afrika cephesindeki muharebelerde Alman ve Portekiz kuvvetleri Angola'nın kontrolü için şiddetli çatışmalar yürüttüler. Almanlar, Namibya'da teslim olmadan önce Güney Angola'da bazı bölgeleri ele geçirmişti.¹⁴

İtilaf Devletleri için Afrika'da en önemli Alman tehdidi Doğu Afrika'da ortaya çıkmış ve çatışmalar savaş sonuna kadar sürmüştür. Almanların Doğu Afrika'daki sömürgeleri Ruanda, Burundi ve bugünkü Tanzanya'nın bir bölümünden oluşmaktaydı. I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında Almanya'nın Doğu Afrika Sömürge valisi Heinrich Schnee savunmada kalınmasını planladı.¹⁵ İngilizlerin Doğu Afrika valisi de Almanlarla savaşmak niyetinde değildi.¹⁶ Ancak iki tarafın da başlangıçtaki tutumları kısa sürede değişti.

Doğu Afrika'daki Alman sömürgelerinde Paul Von Lettow-Vorbeck komutasında *Schutztruppen* olarak adlandırılan ve Alman subayları ile Afrikalı askerlerden oluşan 7,500 civarında bir kuvvet vardı. İngiliz kuvveti ise 160,000 asker ile genellikle taşıma işlerinde kullanılan yaklaşık bir milyon Afrikalı yardımcı askerden oluşuyordu. İngilizler 5 Ağustos 1914'te karadan 8 Ağustos'ta ise denizden Alman birlik ve mevzilerine taarruz ettiler.¹⁷ 15 Ağustos'ta Alman kuvvetleri Klimanjaru'da İngilizleri püskürtüler ve Uganda'daki İngiliz birliklerine

11 Hew Strachan, *The First World War In Africa*, New York: Oxford University Press, 2004. s. 548-569. Boerler arasında 1914'te ve 1940'da güçlü Alman yanlısı akımlar olmakla birlikte, tercih İngiltere'den yana olmuştur (bkz. Ferro, *a.g.e.*, s. 376). Bunun nedenini Luraghi şu şekilde izah etmektedir: "İyi savaşçı olan ve araziye tanıyan Boerler, önceleri İngilizleri birçok yenilgiye uğrattılar. Alman ve Fransız toplarıyla donatılmışlardı ve safalarında bir çok Alman subayı da bulunuyordu. Bununla birlikte, sonunda yenilgiye uğradılar ve iki cumhuriyetleri Güney Afrika Birliği'yle birleştirildi. Louis Botha ve Jan Smuts gibi Boer generalleri, İngilizlerin ılımlılığını takdir etmekte gecikmediler. Çünkü İngilizler, boyunduruk altına almış oldukları ülkelerin yönetimini, kendilerine karşı savaşan adamların eline bırakmışlardı yine. Bu yüzden de İngiltere'yle işbirliği yaptılar ve iki dünya savaşında İngiltere'yi destekleyerek Güney Afrika'ya sızmak isteyen Almanlara engel oldular.", Luraghi, *a.g.e.*, s. 287.

12 Thomas H.Davenport, "The South African Rebellion, 1914" in *English Historical Review*, LXXVII, 1963, s. 306.

13 Strachan, *a.g.e.*, s. 550-554.

14 Strachan, *a.g.e.*, s. 557-560.

15 Charles Miller, *Battle for the Bundu: The First World War in East Africa*, Macmillan Publishing Co, UK, 1974, s. 41

16 Byron Farwell, *The Great War in Africa, 1914-1918*, WW Norton & Company, USA, 1989, s. 122.

17 Miller, *a.g.e.* s. 42.

Görsel

Akademik
Bakış

180

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

karşı taarruzlara başladılar. Bu muharebelerde Almanlar Viktorya gölündeki botlarını da kullandılar. Ancak İngilizler Alman taarruzlarını durdurduktan sonra karşı taarruzlarda başarı sağladılar ve Viktorya gölünün kontrolünü ele geçirdiler.¹⁸

Sonraki aylarda İngilizler Almanlara karşı Tanga ve Klimanjaro bölgelerinde üç tugaydan oluşan kuvvetle harekâta başladılar, harekâtı desteklemek için 2 Kasım'da Tanga'dan çıkarma yaptılar. Bu muharebelerde kuvvet dengesi Tanga'da 8:1, Longido'da ise 4:1 İngilizlerden yanaydı. Ancak daha az kuvvete sahip olan Alman komutan Lettow-Vorbeck İngilizlere harp tarihlerinin en önemli başarısızlıklarından birini yaşattı.¹⁹

Muharebeler uzadıkça Almanlar ikmal zorlukları çekmeye başladılar. Doğru Afrika kıyılarında Almanların sınırlı deniz gücü, 11 Temmuz 1915'de imha edildi.²⁰ 1915 yılı içinde İngiliz ve Alman kuvvetleri arasında Tanganyika gölünün kontrolü için yapılan muharebelerde Almanlar önemli kayıplar veremelerine rağmen gerilla taktikleri ile savaşmaya devam ettiler. 1916'da İngilizler Alman gerilla birliğine karşı Güney Afrikalılardan, Hintlilerden ve Portekiz birliklerinden de takviye alarak kapsamlı bir takip harekâtı başlattı. Lettow-Vorbeck yerel takviyelerle gücünü 15.000 civarına çıkarttı. İngilizler, beş ayrı istikametten başlattığı kuşatma harekâtında yine başarı sağlayamadılar ve büyük kayıplar verdiler. Bu harekâta 9'uncu Güney Afrika Alayı'nın 1,135 askerinden sadece 116'sı muharebeye devam edebildi.²¹ Yapılan muharebelerden sıyrılmayı başaran Lettow-Vorbeck ise kuvvetleriyle Almanların Doğu Afrikası'nın güneyine sıkışmıştı.

İngilizler Almanlarla muharebe halindeyken Belçika Sömürge Kuvveti 260,000 kişilik bir kuvvetiyle 1916 Haziran ayında Burundi ve Ruanda'yı ele geçirdi. Müteakiben İngilizlerle birlikte Alman Doğu Afrika sömürgelerinin idari merkezi Tabora işgal edildi. İngilizler, Almanları Doğu Afrika'dan tamamen atmak için 1917'de çabalarına devam ettiler. Ekim 1917'de, Mahiwa'da kanlı bir çatışma yaşandı, Almanlar 519 zayıt verirken İngilizler 2700 kayıp verdiler. Zayıtın çoğu Afrikalı askerlerdi.²² Kasım 1917'de ise Lettow-Vorbeck'in birliklerine havadan zeplin ile yardım göndermek için bir operasyon başlatıldı. 95 saatte 4500 mil alan zeplinin operasyonu başarısız oldu.²³ İngilizler Lettow-Vorbeck'in kuvvetlerini gittikçe sıkıştırdılar. 23 Kasım 1917'de Vorbeck, Portekiz sömürgesi Mozambik'e geçti. Alman birlikleri üç kola ayrıldı ve ikmal maddeleri ile takviye asker temin etmeye çalıştılar. Bunda başarılı olamadıkları gibi

18 Miller, *a.g.e.* s. 195.

19 Farwell, *a.g.e.* s. 178.

20 Miller, *a.g.e.* s. 123.

21 Cyril Falls, *The Great War*, New York: Capricorn Books, 1961, s. 253

22 Miller, *a.g.e.* s. 287.

23 Hedley.P Willmott., *First World War*. London: Dorling Kindersley, 2003, s. 192

Gazi

Akademik
Bakış

181

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

bir kol binlerce askerle teslim oldu.²⁴ Bir süre daha direnebilen Lettow-Vorbeck ancak I. Dünya Savaşı'nın bitmesi ve ateşkes anlaşması sonrası 23 Kasım 1918'de teslim oldu.²⁵

Doğu Afrika cephesindeki muharebelerde hastalıklar İngiliz birliklerinde çatışmada ölenlerden 30 kat daha fazla zayıyata neden olmuştur. ²⁶ Bu muharebelerde İtilaf devletleri Lettow-Vorbeck gerilla birliğini ele geçirmek için yaklaşık, 600.000 Afrikalı yardımcı asker ve geri kalanların da çoğu Afrikalı olmak üzere 1 milyon asker kullanmıştır.²⁷

Doğu Afrika muharebelerindeki zayıf tam olarak bilinmemektedir. Ancak, çok sayıda ölü ve yaralının tamamına yakınının Afrikalı olduğu tahmin edilmektedir. Bu muharebelerin en önemli boyutu Afrikalıların ödediği bedelle Almanların İtilaf Devletleri'nin batı cephesindeki gayretlerinin bir kısmını dağıtmaları olmuştur. Muharebelerin Afrika'ya ekonomik, çevresel, insanı ve sosyo kültürel kayıpları ise sayılamayacak kadar fazladır.

2. Birinci Dünya Savaşı'nda Afrika Kaynaklarının Kullanılması

I. Dünya Savaşı'nın Afrika cephesindeki muharebelerin Afrika'ya ve sömürgeciliğe önemli etkileri olmakla birlikte, Avrupa'daki cephelerde yürütülen muharebelerin kapsam ve yoğunluk bakımından ayrı bir yeri vardır. Bu bölümde Avrupa cephesinde Afrika kaynaklarının kullanılması incelenecektir.

Afrika, I. Dünya Savaşı'nın Avrupa'daki bölümlerinde sömürgelerin ekonomik kaynaklarının kullanılmasının yanında daha önce görülmeyen miktarlarda yerlinin Avrupa'ya asker ve işçi olarak taşınmasına tanıklık etmiştir. Sömürge-lerden Avrupa'ya iki amaçla insan taşınmıştır; savaş işçileri ve askerler.

İngilizler Afrika'dan yaklaşık 215,000 yerliyi savaş işçisi olarak Avrupa'ya götürmüştür. Bu kapsamda, Güney Afrika'dan 31,200 ve Mısır'dan 82,000 olmak üzere 100,000'nin üzerinde Afrikalının İngiliz cephelerinin gerilerinde kullanıldığı kayıtlarda mevcuttur (bkz. Tablo 1).²⁸

Fransa da Avrupa dışından 220,000 savaş işçisi temin etmiştir. Bunların 75,900'ü Cezayir'den, 35,000'i Fas'tan, 18,500'ü Tunus'tan ve 5,500'ü Madagaskar'dan alınmıştır.²⁹

24 Miller, *a.g.e.* s. 297.

25 "The Evacuation of Kasama in 1918." *The Northern Rhodesia Journal* online, Vol IV, No 5, 1961, s. 440-442. <http://www.nizam.org.uk/NRI/V4N5/V4N5.htm> (03.03.2014)

26 John Keegan, . *The First World War*. New York: Alfred A. Knopf. 1999, s. 300.

27 Brian Garfield, *The Meinertzhagen Mystery*, Washington, DC: Potomac Books, USA, 2007, s. 274

28 "Statistics of the military effort of the British Empire during the Great War, 1914-1920", British War Office, 1922, s. 772; Charles E. Carrington, "The Empire at War", (eds) J.H.Rose, A. P. Newto, *The Cambridge History of the British Empire, Volume III*, Cambridge University Press, UK, 1959, s. 642; Ian F. Beckett, *A Nation in Arms: A Social Study of the British Army in the First World War*, Manchester University Press, UK, 1985, s. 13-14; Kenneth W. Grundy, *Soldiers without Politics: Blacks in the South African Armed Forces*, University of California Press, USA, 1983, s. 54.

29 Christian Koller, "The Recruitment of Colonial Troops in Africa and Asia and their Deployment

Görsel

	Güney Afrika	Mısır	Cezayir	Fas	Tunus	Madagaskar	Toplam
İngiltere	31,200	82,000	-	-	-	-	113,200
Fransa	-	-	75,900	35,000	18,500	5,500	124,900

Tablo 1: İngiltere ve Fransa Tarafından Avrupa Cephesinde Savaş İşçisi Olarak Kullanılan Afrikalılar

Savaş işçileri; ağır silah, mühimmat ve malzeme taşıma, temizlik, mevzi kazma, yaralıların taşınması, uçaklık ve defin gibi cephe gerisi ağır hizmetlerde kullanılmıştır. Ayrıca engel inşası ve kaldırılması, patlayıcı döşenmesi ve bubi tuzaklarının kaldırılması, düşman mevzileri altında tünel kazılması gibi tehlikeli cephe hizmetlerinde de görevlendirilmişlerdir. Savaş işçilerinin kendileri ağır çalışma şartlarına ilaveten kötü koşullarda barınma ve yeteriz beslenmeden dolayı salgın hastalıkları maruz kalmışlar ve binlercesi hayatını kaybetmiştir. Sömürgeci güçlerin Afrikalı insan gücünün kullanılmasında daha önemlisi Avrupa'ya götürülen muharip askerlerdir. İtilaf devletleri çeşitli cephelere sömürgelerinden 650,000 asker taşımışlardır. Beyaz yerleşimcilerin teşkil ettiği ve yerlilerden oluşan birlikler bu rakama dâhil değildir. Müttefikler ise Avrupa'ya sömürgelerinden asker taşıyamadılar. Bunda Almanların Afrika'daki gücünün yetersizliği ile denizlerden abluka alınması etkili oldu.

İngiltere Avrupa'daki cephelere Afrika sömürgelerinden asker götürmedi. Sömürgelerde yetişmiş asker ve politikacılar Afrikalı askerlerin götürülmesi yönünde lobi yapmalarına rağmen başaramadılar. Fakat, İngilizler çok sayıda Afrikalı askeri Ortadoğu'da ve Afrika'nın içindeki muharebelerde kullanmıştır.³⁰ İngilizlerin sömürge Alaylarındaki bazı taburlar Avrupa'da Fransız cephesinde muharebe dışı yardımcı görevlere tahsis edilmiştir. Resmi olarak bu yaklaşım lojistik zorluklarla gerekçelendirilmiştir. Ancak, asıl neden ırkçılık olarak düşünülmektedir. Hatta İngilizler ABD savaşa girdikten sonra ABD birliklerindeki Afrika kökenlilere eğitim vermek istememişler, bu nedenle Afrika kökenli Amerikalılardan oluşan birlikler Fransız sektörlerinde görevlendirilmiştir.³¹

İngilizlerin tersine Fransızlar Avrupa'daki savaşa çok sayıda Afrikalı götürmüştür. Bu bağlamda Cezayir'den 172,800, Batı Afrika'dan 134,300, Tunus'tan 60,000, Fas'tan 37,300, Madagaskar'dan 34,400 ve Somali kıyısından 2,100 asker alınmıştır.³²

1915 baharında itilaf devletlerine katılan İtalya da Avrupa'ya sömürgelerinden asker götürmek istemiştir. Bu kapsamda 1915 Ağustos'unda Libya'dan

in Europe during the First World War", *Immigrants & Minorities*, Vol. 26, No. 1/2, March/July 2008, s. 111-133.

30 İngiltere'nin sadece Batı Afrika'dan 80 bin askeri savaşta kullandığı görülmektedir, bkz. Antony Best vd., *Uluslararası Siyasi Tarih (20. Yüzyıl)*, Taciser Ulaş Blge ve Emel Kurt (çev.), Yayın Odası Yayınları, İstanbul, 2008, s. 82

31 John J. Pershing, *My Experiences in the World War*, vol. 2, Tab Books, USA, 1989, s. 64.

32 Koller, *a.g.m.*, s. 114.

Gazi

Sicilya'ya 2700 asker intikal ettirilmiş, ancak Afrikalı askerlerin çoğu hastalandığından dolayı planlandıkları Alplerdeki görev yerlerine götürülemedi. İtalyanlar Eritre'deki muharebelerde çok sayıda Somalili ve Libyalı askeri kullanmışlardır.³³

İngilizlerin sömürge askerleri tamamen gönüllerden oluşuyordu. Fransızlar ise gönüllü ve zorunluluk karışımı bir model uygulamışlardır. Ancak savaş uzadıkça Fransızlar zorunlu asker almayı daha yoğun olarak kullandılar.³⁴ Örneğin 1915 yılında Fransızların aldıkları 14, 500 askerinin 2,500'ü zorunlu iken; 1917'de 6,261 gönüllü, 25,925 zorunlu; 1918'de ise 13,942 gönüllü, 34,173 zorunlu asker vardı (Tablo-2). Batı Afrika'da ise 1915-1916 yıllarında 53,000 askerin sadece 7,000'i gönüllüydü.³⁵

	1915	1917	1918
Gönüllü	12,000	6,261	13,942
Zorunlu	2,500	25,925	34,173

Tablo 2: Fransızlar Tarafından Afrikalıların Askere Alınmasında Gönüllü Ve Zorunlu Uygulamasının Karşılaştırılması³⁶

Sömürge yönetimleri klasik yöntem olarak gönüllüleri temin etmek için yerel kabile liderlerini kullanmışlardır. Yerel liderler ise kölelerden ve alt toplumsal sınıflardan gençleri göndermiştir. Batı Afrika'daki asker alma faaliyetleri yerlilerin direnişine yol açmıştır. Hastalık mazeretlerini, kendini bilerek yaralama ve komşu ülkelere firarlar izlemiştir. Bazı durumlarda silahlı direnişler ve ayaklanmalar yaşanmıştır.³⁷

Kuzey Afrika'da da askere almaya karşı direniş yapılmıştır. 1914 Sonbaharında Arap gençlerin aileleri Cezayir'de yaygın protestolara başvurmuştur. 1916/17 kışında ise bu protestolar Constantinois'in güneyinde isyana dönüşmüştür.³⁸ Tunus'ta da 1915 ve 1916 yıllarında küçük çaplı isyanlar ortaya çıkmıştır.³⁹

Fransızlar savaşın sonlarına doğru Afrika'dan asker alma çabaları ile politikalarını gözden geçirerek 1914'de Fransız parlamentosuna seçilen ilk siyah olan Blaise Diagne'yı genel vali olarak atamıştır. Diagne Afrikalıların savaşa

33 Marcus Garvey, "The Marcus Garvey and Universal Negro Improvement", *Association Papers*, Vol. IX: Africa for the Africans, Duke University Press, UK, 2011, s. 588.

34 Koller, *a.g.m.*, s. 115.

35 A.g.m.

36 Makalenin yazarları tarafından yukarıdaki verilerden istifade edilmek suretiyle hazırlanmıştır.

37 Joe H Lunn, *Memoirs of the Maelstrom: A Senegalese Oral History of the First World War*, Portsmouth, NH: Heinemann, USA, 1999, s. 33-58.

38 Charles André Julien, Charles Robert Ageron, *Histoire de l'Algérie contemporaine*, Presses universitaires de France, 1979 s. 1142-3, 1150-7.

39 Mohamed Salah Lejri, *L'histoire du mouvement national*, Tunis: Maison Tunisienne de l'Édition, 1974, s. 157-63.

katılmasının haklarını alabilmeleri için gerekli olduğu yönünde yoğun propaganda baş vurmuş, bu yöntem nispeten başarılı olmuş ve 1918 Eylül sonuna kadar 77,000 asker toplanmıştır. Ancak bunlar savaş sonuna kadar Avrupa'ya gönderilememiştir.⁴⁰

1914 sonbaharında Afrikalı askerler batı cephesinde muharebelere girmeye başlamışlar, böylece Sahra altı Afrikalılar ilk defa Avrupalıların savaşlarında birinci hatlarda kullanılmıştır. Afrikalılar aynı yılın Eylül ayında Picardi'de, Kasım ayında Ypres'te muharebelere katılmışlar ve ağır kayıplar vermişlerdir. Sonraki muharebelerde Afrikalı askerlerin bağımsız birlikler olarak değil Avrupalı birliklerle kaynaştırılarak kullanılması yoluna gidilmiştir. Her alaya bir tabur Afrikalı asker verilmeye başlanmıştır. Bu uygulamanın bir amacı da Müslüman askerlerin Osmanlı ile ittifak halinde olan Almanların tarafına geçmelerini engellemektir.⁴¹ Afrikalı askerler ilerleyen aylarda batı cephesindeki Marne, Somme ve Verdun gibi muharebelerin çoğuna katılmıştır.

Batı Afrikalı askerler Çanakkale muharebelerine iştirak ettirildikleri gibi 1916'dan itibaren itilaf devletleri orduları bünyesinde balkanlarda da görevlendirilmişlerdir. Savaş uzadıkça Afrikalı birliklerin sayısı artmış; 1916'da batı cephesinde 17 batı Afrika sömürge taburu sayısı 1917'de 41'e, savaşın son yılında ise 92'ye çıkmıştır.⁴² Fransız sömürgelerinden Sudanlı, Senegalli, Faslı gibi Müslüman askerler İtilâf devletleri ordularına zorla dâhil edilerek Çanakkale'de Türklere karşı savaştırılmıştır.⁴³

Afrikalı muharip askerlerin Avrupa'daki cephelerde yem olarak (cannon fodder) ve barbarca (cruelty) kullanım yaklaşımları dikkat çekmektedir. Sömürge askerleri Fransızlar tarafından zamana zaman demografik, fiziksel ve ruhsal özelliklerinden dolayı şok birlikleri olarak ve en tehlikeli görevlerde kullanılmışlar, bu tür görevlerde daha fazla zayıt yaşanmıştır. Charles Mangin'e göre Fransız ordusunda Avrupalı askerlerin zayıt oranı yüzde 15,8 iken Afrikalı askerlerin yüzde 20 idi.⁴⁴ Diğer taraftan, resmi olmayan rakamlara göre batı Afrikalı askerlerin gerçek zayıt oranları daha yüksekti. Bir araştırmaya göre 65,000 batı Afrikalı asker muharebede hayatını kaybetti. Bu yüzde 48 zayıt oranı demektir.⁴⁵

Kuzey Afrikalı askerlerin zayıt oranlarını gösteren ve yüzde 7 ile 24 arasında değişen rakamlar vardır.⁴⁶ Cezayir'den alınan askerlerden 56,000 kayıp

40 Michael Crowder, *Colonial West Africa*, Frank Cass and Company Ltd., UK, 1978, s. 104-21.

41 Alistair Horne, *The Price of Glory: Verdun 1916*, Penguin Boks, UK, 1993, s. 111-12.

42 Koller, *a.g.m.*, s. 115.

43 Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls: 258, Dos: 1068, Fih: 3-4; Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls: 258, Dos: 1068, Fih: 3-2; Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls: 258, Dos: 1068, Fih: 3.

44 Paul Mangin, "Comment finit la guerre", *Revue des Deux Mondes* 57, 1920, s. 794.

45 Edouard de Martonne, "La Ve'rite' sur les Tirailleurs Se'ne'galais", *Outre-Mer: Revue Ge'ne'rale de Colonisation* 7, 1935, s. 41.

46 Robin Bidwell, *Morocco under Colonial Rule: French Administration of Tribal Areas 1912-1956*, Frank Cass and Company Ltd., UK, 1973, s. 297.

Gazi

Akademik
Bakış

185

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

olduğu ve yüzde 32,5'lik bir zayiata denk geldiği ifade edilmektedir.⁴⁷ Hatta bazı kaynaklarda savaşta 100,000 Cezayir askerinin zayiinden bahsedilmektedir.⁴⁸

Sömürge askerlerinin Avrupa'da kullanımı savaş sonrası da devam etmiştir. Fransa Almanya'nın bazı bölgelerindeki işgal kuvvetleri içerisinde Afrikalı askerleri bulundurmıştır.

Afrikalı askerlerin Avrupa'daki muharebelerde barbarca kullanıldığı yönünde de özellikle Almanlar tarafından çeşitli iddialar ortaya atılmıştır. Yaralı esirlerin öldürülmesi, çeşitli vücut organlarının kesilerek alınması iddiaların başında gelmektedir. Çoğu asılsız iddialar olmasına karşın birkaç gerçek olayın da olduğu kanıtlanmıştır. Savaş sonrası Rhine bölgesinin işgali sırasında ise Alman propagandası, Afrikalıları kadınlara tecavüz eden vahşiler olarak göstermeye çalışmıştır. İşgal kuvvetlerinde yer alan Afrikalı askerler genellikle Fas ve Cezayir'den olmasına rağmen genelleştirme ile kara Afrikalılar algısı yaratılmıştır.

Ancak, genelde Afrikalı askerlerle Avrupalı askerlerin savaş davranışları çok farklı olmamıştır. Temel olarak Alman propagandası üzerine dayanan bu iddialar itilaf devletleri askerleri ile sivil halk arasında da karşılık bulmuş, Afrikalıları bakış açısı biraz daha kötüleşerek devam etmiştir. Afrikalıları ise efendilerinin üstünlüğü hakkında tereddüde düşmüştür. İstisna olarak ortaya çıkan olumsuz durumlar dâhil, Afrikalıların efendileri hakkındaki geleneksel saygılarının azalmasına katkıda bulunmuş ve savaş sonrası artan isyanlarda ve ulusal hareketlerde bir etken olarak ortaya çıkmıştır.

3. Savaş Sonrası Afrika'da Sömürgecilik ve Ulusal Kurtuluş Hareketleri

XIX. yüzyıl ortalarından XX. yüzyıl başlarına kadar olan süreç Afrika'da sömürgeciliğin zirvesini oluşturmaktaydı.⁴⁹ Nitekim, coğrafyacı A. Supan Avrupa Devletlerinin Sömürge Devletlerinin Toprak Bakımından Genişlemesi adlı kitabında şu sonuca varmaktadır: "... bu dönemin ayırıcı niteliği Afrika'nın ve Polinezya'nın paylaşılmasıdır."⁵⁰ Bu husus, beraberinde büyük bir rekabet-mücadele de yol açmaktaydı.

Bunun üzerine, Avrupalı sömürgeci güçler, 1884-1885 tarihlerindeki Berlin Konferansı'nda Afrika'nın bölüşülmesini resmileştirdiler ve birbirlerinin etki alanlarını kabul ettiler. Berlin Konferansı Afrika'nın sömürgeleştirilmesini hızlandırmıştır.⁵¹ I. Dünya Savaşı başladığında Afrika'daki en büyük iki sömürge-

47 Belkacem Recham, *Les musulmans algériens dans l'armée française (1919-1945)*, Harmattan, France, 1996, s. 23-24.

48 Djilali Benamrane, *L'émigration algérienne en France : passé, présent, et devenir*, Alger : Société nationale d'édition et de diffusion, 1983, s. 28.

49 Diğer taraftan, McNeill'e göre, Avrupalıların koloni yönetimleri, her ne kadar 1875-1914 yılları arasında hızlı bir gelişme göstermiş olsa da, Afrika'nın çoğu yerinde oldukça yüzeysel kalmıştır, bkz. William H. McNeill, *a.g.e.*, s. 750.

50 Lenin, *a.g.e.*, s. 99.

51 Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İstanbul, 1989, s. 228-229.

Görüş

Akademik
Bakış

186

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

ci güç olan İngiltere ve Fransa kıtanın üçte ikisini kontrol ediyordu. Savaş'tan sonra ise bu oran yüzde 70'e ulaşmıştır (bkz. Tablo 3).⁵²

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya Afrika'daki sömürgelerinin hepsini kaybetmiştir. Almanların kaybettikleri sömürgeler, Milletler Cemiyeti'nin manda sistemi altında savaşın galiplerine dağıtılmıştır. Tanganyika'yı (Tanzanya'nın önemli kısmı) İngiltere almış, Tanzanya ile birlikte Alman Doğu Afrika'yı oluşturan Raunda ve Burundi Belçika'ya verilmiştir. Kamerun ikiye bölünmüş, güneybatıdaki küçük parça İngiltere'ye, kalanı ise Fransa'ya verilmiştir. Namibya, savaşta itilaf devletlerinin yanında olmasından dolayı Güney Afrika'ya tahsis edilmiştir. Togo ise Fransa ve İngiltere arasında paylaştırılmıştır.

Sömürgeci Güç	Dönem	
	I. Dünya Savaşı Öncesi (%)	I. Dünya Savaşı Sonrası (%)
Fransa	36	37
İngiltere	30	34
Almanya	8	0
Belçika	8	8
İtalya	7	7
Portekiz	7	7
Sömürgeleştirilmeyen bölge	4	7
Toplam	100	100

Tablo 3: Afrika'da I. Dünya Savaşı Öncesi ve Sonrası Sömürge Durumu ⁵³

I. Dünya Savaşı'ndan sonra 10 Ocak 1920'de kurulan Milletler Cemiyeti tarafından resmileştirilen "Manda" kavramı, savaş sonrası eski Osmanlı ve Alman topraklarının bazıları üzerindeki yönetim yetkilerinin Milletler Cemiyeti'nin belirlediği koşullar çerçevesinde üye devletlerden biri tarafından kullanılması şeklinde ifade edilmiştir. Burada temel olgu kendilerini yönetebilecek derecede bir örgütlenme düzeyine erişmemiş ülke ya da topraklardır.⁵⁴

Mandaterlik konusunun temeli 8 Ocak 1918 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson tarafından açıklanan "Wilson Prensipleri"ne dayanılmaktadır. Bu prensipler çerçevesinde beşinci maddede; sömürge isteklerinin, ilgili halkların menfaatleriyle yetkileri sonradan tespit edilecek olan sömürgeci devletin istekleri aynı derecede göz önünde tutulmak suretiyle mutlak bir tarafsızlıkla çözülmesi amacıyla bir milletler teşkilatı kurmak⁵⁵ maddesinden hareketle "Mandacılık" tanımlanmıştır.

52 Vincent B. Khapoya, *The African Experience*, Pearson, Switzerland, 2012, s. 99.

53 Khapoya, *a.g.e.* s.100.

54 "Manda", Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, C. 15, s. 7746.

55 Atilla Kıray, "Tarihte Manda – Himaye Kavramsallaştırması ve Milli Mücadeledeki Yansımaları", İstanbul 2000, s. 17. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Gazi

Savaş esnasında ve sonrası mütareke ve anlaşmalarla dağılan ve siyasi varlıklarını kaybeden Rus, Osmanlı ve Avusturya-Macaristan imparatorluklarının topraklarının yönetim hakkının Milletler Cemiyeti'ne ait olması fikri kabul görmüştür. Buradaki temel esas; Manda sistemine dâhil edilen topraklarda Milletler Cemiyeti'ne karşı sorumlu tek bir gücün denetiminde bir manda idaresi olması ve mandayı uygulayacak gücün ekonomi ve ticarete açık kapı politikasını izlemesi olarak belirlemiştir.⁵⁶ Manda sistemi ABD Başkanı Wilson tarafından Paris Konferansı'nda resmileştirilmiştir.⁵⁷

Milletler Cemiyeti Şartı'nın 22. maddesinde tanımlanan manda sistemi sömürgeciliğin devamından başka bir şey değildir.⁵⁸ 22. maddeye göre; savaşta sonra, evvelce kendilerini idare eden devletlerin egemenliklerine tabi olmaktan çıkmış ve kendilerini idareden yoksun halkların bulunduğu sömürgelerin refah ve gelişmelerinin sağlanması kutsal bir medeniyet görevidir. Bu görevin yerine getirilmesi için en iyi yöntem bu halkların vesayetini, servet kaynaklarını, tecrübeleri ve coğrafi durumları bakımından bu sorumluluğu yüklenmeye en elverişli bulunan ve bunu kabule razı olan gelişmiş milletlere emanet etmektedir. Bunlar bu vesayeti mandater sıfatı ile cemiyet adına uygulayacaktır.⁵⁹

Milletler Cemiyeti'nde Belçika, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Portekiz, İspanya ve İsveç'in (Sonrasında Norveç İsveç'in yerine geçmiştir) temsilcilerinden oluşacak dokuz üyeli bir "Daimi Komisyon" kurulmuştur.⁶⁰ Mandacı devletler, her yıl bir Mandat Komisyonu karşısında yaptıkları işleri izah edeceklerdi.⁶¹

Milletler Cemiyeti sisteminde manda altına alınacak ülkeler kalkınma seviyelerine göre üç gruba/sınıfa ayrılmıştır. A grubu manda yönetimi sadece Osmanlı İmparatorluğu'na halef olan devletlere uygulanırken, B ve C grubu mandalar Afrika ve Asya'daki eski Alman sömürgelerine uygulanmış; B sınıfındaki mandalar çeşitli Avrupalı güçlere bırakılmıştır.⁶²

Bu kapsamda, Afrika'daki Alman sömürgeleri olan Togo, Kamerun, Alman Doğu Afrika'sı gibi topraklar "B" grubunda⁶³, Alman Güneybatı Afrika'sı ise "C" grubunda⁶⁴ yer almıştır.⁶⁵ Sisteme göre Kamerun'un kendisine ait sömürge-

56 Ali Karakaya, *Milli Mücadelede Manda Sorunu, Harbord ve King-Crane Heyetleri*, Ankara 2001, s.22.

57 Seçil Akgün, *Ana Hatlarıyla General Moseley Raporu: Türkiye'de Amerikan Mandası*, Ankara 1985, s. 95.

58 Selçuk Duman, "Mütareke Döneminde Amerikan Mandaterliği Tartışmaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.20, S. 59, Temmuz 2004, s. 577.

59 Kadir Kasalak, *Milli Mücadelede Manda ve Himaye Meselesi*, Ankara 1993, s. 12.

60 Kiray, a.g. t. s. 20.

61 Hubert Deschamps, *Sömürge İmparatorluklarının Çöküşü*, Oktay Akbal (çev.), Akşam Kitap Kulübü, İstanbul, 1966, s. 106.

62 M. E. Chamberlain, *Sömürgeciliğin Çöküşü (Dekolonizasyon)*, Recai Dönmez (çev.), Rehber Yayıncılık, Ankara, 1993, s. 19.

63 "Tropik Afrika Kolonileri" olarak da adlandırılmaktadır, bkz. A. S. Kanya-Forstner, *a.g.e.*, s. 219.

64 Bu grupta, Pasifik kolonileri ile Güneybatı Afrika kolonileri yer almaktaydı.

65 "Manda", *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, C. 15, s. 7746.

Görüş

Akademik
Bakış

188

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

lerinden Altın Sahil-Nijerya arasındaki sınırı oluşturan bölgeler ve Togo'nun bir kısmı ile Tanganyika (eski Alman Doğu Afrika) İngiltere'ye, Kamerun ve Togo'nun diğer kısımları Fransa'ya, Güneybatı Afrika Güney Afrika Birliği'ne verilmiştir.⁶⁶ C grubu mandalar, B grubu mandalardan yalnızca görünüşte ayrılmalarına karşın, bunlar çeşitli Afrika ve Pasifik güçlerine bırakıldılar. Örneğin, Güney Afrika Birliği eski Alman Güney Batı Afrika'sını (Namibya), Avustralya ise Yeni Gine'nin bir kısmını ve diğer Pasifi adalarının bir kısmını idare etti.⁶⁷ Böylece Afrika'da Milletler Cemiyetinin uluslararası meşruiyeti ve yasal çerçevesi altında sömürgecilik devam etmiştir.⁶⁸

Sömürge yönetim şekillerinde ise fazla bir değişiklik olmamıştır. Sömürge devletlerinin doğrudan ve dolaylı yönetimleri ile imtiyaz tanınan büyük şirketlerin yönetim usulleri devam ettirilmiştir. Belçika'nın 1916'da işgal ettiği Randa ve Burundi, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Milletler Cemiyeti manda sistemi altında birleştirilmiştir. Belçikalılar bölgede başlangıçta Hutular çoğunlukta olmasına rağmen Tutsiler tarafından yönetilen güçlü bir krallıkla karşılaşmışlardır. Her iki etnik grup kültürel ve dilsel olarak farklı olmamasına rağmen Belçikalılar azınlıkta olan Tutsilerle işbirliğini tercih etmişler ve onları Hutulardan daha üstün olduklarına iknada başarılı olmuşlardır. Böylece iki etnik grup düşmanlaştırarak dolaylı yönetimin en kötüsü ortaya çıkmıştır. İki toplum birbirlerine o kadar düşmanlaştırılmıştır ki sonraki süreçte 1959, 1972, 1984 ve 1994'de büyük katliam ve soykırımlar yaşanmıştır.⁶⁹

Savaş, sömürge yönetimlerinde başka değişikliklere de yol açmıştır. 1914 Ocak ayında İngiliz korumasında olan Kuzey ve Güney Nijerya birleştirilmiş, 1917'de Mısır'ın batısında geniş bir bölge İtalyan kontrolündeki Libya'ya katılmıştır. Aynı yıl Sudan'ın kuzeybatı köşesi İtalyanlara verilmiştir. 1920'de Fransızlar Yukarı Volta isimli yeni bir sömürge kurarak Nijer, Sudan ve Fildişi Sahillerinin bir kısım topraklarını birleştirmişlerdir. Yukarı Volta 1932'de tekrar bölünmüştür. Böylece, Afrika bugünkü siyasi bölünmesini I. Dünya Savaşı sonrası almaya başlamıştır.

I. Dünya Savaşı'nın diğer bir siyasi sonucu sömürgeci yönetimlerin güçlerini pekiştirmeleri olmuştur. I. Dünya Savaşı'na katılan Afrikalılar yaşamlarında dikkate değer değişimler beklemelerine rağmen sömürge yönetimleri Afrika'daki kontrollerini sağlamlaştırmışlar, Afrika'nın Avrupalı sömürgecilerin savaşlarına katkısı dikkate alınmamıştır. Savaşı kazananlar Afrika'yı sömürmeye devam için daha fazla özgüvene sahip olmuşlar; bazı sömürge yetkilileri Avrupalı güçlerin ebediyen kıtada kalacağını dile getirmişlerdir. Başta Belçika kolonileri olmak üzere sömürgeci baskısı daha fazla artmıştır. Baskıcı veya

66 "Manda", *Türk Ansiklopedisi*, C. 23, s. 256 ve Chamberlain, s. 19.

67 Chamberlain, s. 19-20.

68 Nitekim, Milletler Cemiyeti Manda Komisyonu'na karşı yükümlülüklerini yerine getiren İngiltere'nin, diğer taraftan, Tanganyika örneğinde de görüldüğü üzere bu eski sömürgeleri doğrudan kral tarafından yönettiği (Crown Colony) görülmektedir. Bkz. Chamberlain, s. 79.

69 Khapoya, *a.g.e.* s.119.

Gazi

Akademik
Bakış

189

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

değil savaşın galibi sömürgeciler tek bir hedef paylaşmıştır. Savaştan harap çıkan ekonomilerinin düzeltilmesi için Afrika'nın kaynaklarının azami şekilde sömürülmesi gerekli görülmüştür. I. Dünya Savaşı sömürge paylaşımında yukarıda ifade edilen değişimlere neden olmakla birlikte Afrika kıtasında ulusal kurtuluş hareketlerinin tohumlarının atıldığı bir dönem olmuştur. Bir taraftan kıtanın daha fazla sömürülmesi, artan açlık ve işsizlik ile insanların zorla askere alınması ve buna gösterilen tepkiler önceki yıllardan devam eden direniş hareketlerini büyütmüş, yenilerinin başlamasına yol açmıştır.

Avrupa'ya götürülen yerlilerin efendileriyle muharebe ortamındaki etkileşimi psikolojik sınırları zorlamış ve Afrikalının özgüvenini artırmıştır. Sosyal, ekonomik ve psikolojik faktörlerin etkileşimi ulusal kurtuluş hareketlerine ivme kazandırmıştır. 1919'da kendi kaderini tayin hakkı kavramı yaygınlaşmıştır.⁷⁰ Afrikalılar da kısa sürede bu hakkın kendileri için de geçerli olacağını anlamışlar, bağımsızlık henüz uzak olmasına rağmen ulusal bilinç Afrikalılar arasında da gelişmeye başlamıştır. Ancak, sömürge otoriteleri Afrikalı seçkinlerden gelen baskıyı önemsememişler, savaş sonrası dönemin Afrika'ya güç ve itibar getireceği beklentisi gerçekleştirmemiştir. Afrika'da ulusal hareketlerin ilk liderler; anayasal reformlarla eğitilmiş Afrikalı liderlerin ülkelerinin sorunlarını çözmeye ve kalkınma planlamasında daha fazla rol alması gerektiğini savunmuşlardır. Bu bağlamda siyasi partiler de kurulmaya başlamıştır.

İngiliz sömürgesi Batı Afrika'da "Ulusal Kongre"⁷¹ 1920'de kurulmuş ve reform taleplerini dile getirmiştir. Bu talepler karşısında sömürgeciler küçük tavizler vermiştir. Nijerya ve Sierra Leona'da az sayıda eğitilmiş seçkinin yasama meclislerine katılması mümkün olmuştur. Daha önemlisi kuzey Afrika devrimlerinden ilki Mısır'da 22 Şubat 1922'de bağımsızlıkla sonuçlanmıştır.⁷² Savaşın bitmesiyle küçük ulusların gözünde değer kazanmağa başlayan ABD Başkanı Wilson'un on dört noktası Mısır'da da beklenen etkiyi yapmıştır. İngilizlerin reform önerileri ise bu umutlara cevap vermekten çok uzak kalmıştır. Kasım 1918'de Mısır Hükümeti'nin Adalet Danışmanı William Brunyate'nin önerdiği anayasa reformları Mısırlılar arasında protestolara yol açmıştır.⁷³ Mısır'daki toplumsal gelişmeler savaş sonrasında bağımsızlık yanlısı Vafd Partisi'nin kurulmasıyla ivme kazanmış, İngilizler Vafd'ı kapatıp ileri gelenlerini 8 Mart 1919'da Malta'ya sürmüştür.⁷⁴

70 Örneğin, 1914-1918 yılları arasında 3 bini aşkın askerin Altın Kıyısı Alayı'nda Avrupa'da savaşması sonrası *Gold Coast Independent* gazetesi savaş sonrası şunları yazmıştır: "İmparatorluk uğruna savaşmağa ve ölmeğe lâyık idiyeler, memleketlerinin yönetimine katılmağa da lâyıktırlar demektir." Basil Davidson, *Afrika'da Millî Kurtuluş ve Sosyalizm Hareketleri*, Sosyal Yayınları, Attilâ Tokatlı (çev.), İstanbul, 1969, s. 49.

71 Afrika'daki ilk milliyetçi hareketlerin çoğu, Batı Afrika örneğinde de görüldüğü üzere, Hint Ulusal Kongresi'ni taklit ederek, bilinçli bir şekilde "Kongre" adını almışlardır. Daha detaylı bilgi için bkz. Chamberlain, s. 21.

72 James Jankowsk, *Egypt, A Short History*, Oneworld Publications, Boston, USA, 2000, s. 112.

73 Türkkaya Ataöv, *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977, s. 33.

74 Ataöv, a.g.e., s. 34.

Görüş

Akademik
Bakış

190

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

Buna karşı Mısır'da grevler, öğrenci protestoları ve sokak hareketleri başlamış, yoğun kitle eylemleri İngiliz sömürgeciliğinin eskisi olamayacağını göstermiştir. İngilizler, Mısır'daki çıkarlarının tamamen tehlikeye girmesini önlemek için işbirlikçilerini harekete geçirerek çeşitli siyasal partiler kurdurmuşlar ve Mısır'ın bağımsızlığını 1923'te tanımışlardır. Ancak bu sınırlı bir bağımsızlıktır. İngiltere Mısır'ın savunması, İngiliz imparatorluğu ulaşım yollarının korunması, Mısır'da yaşayan azınlıkların ve yabancıların güvenliği ve Sudan'da İngiliz yönetiminin devam etmesi haklarından vazgeçmemiştir.⁷⁵ Yine de Mısır yarı bağımsızlığı tam bağımsızlığa giden yolun önünü açmıştır.

İngilizler savaş sonrası Mısır'ın bağımsızlığını tanımakla birlikte Sudan'da sömürüyü artırmışlar, Sudan'ı pamuk üreten bir ülke haline getirmek için yatırımlar yapmışlardır. Pamuk üretiminden elde edilen gelirin yüzde 40'ını sömürge yönetimi alırken yüzde 20'si İngiliz sömürge şirketlerine gidiyor, yüzde 40'ı ise Sudanlılara kalıyordu.⁷⁶ Ağır sömürü şartları ve Mısır'daki halk hareketlerinin etkisi Sudan'da toplumsal kıpırdanmalara yol açmakla birlikte, bağımsızlık için 1956 yılı beklenmek zorundaydı. Libya'da I. Dünya Savaşı süresince yerlilerle İtalyanlar arasında çatışmalar yaşanmıştır. Savaşın bitmesiyle toplumsal hareketler ivme kazanmış, 1919'da ilk parti olan Ulusal Reform Partisi kurulmuş ve bir gazete çıkarılmaya başlanmıştır. Ancak 1922'de İtalya'da faşist rejimin kurulmasıyla Libya'da ulusal hareketler bastırılmıştır.

Tunus'ta ulusal kurtuluş hareketleri cılız da olsa I. Dünya Savaşı öncesinde "Genç Tunuslu Hareketi" adıyla yerli aydınların öncülüğünde başlamıştır. Savaş sonrası sendikalar güç kazanmış ve grevler yaygınlaşmıştır. 1919'da Avrupalı ve Tunuslu işçiler birleşerek "Tunus Sosyalist Federasyonu" ismiyle bir örgüt kurmuş, bu örgüt çeşitli gazeteler çıkarmıştır. 1920'den itibaren merkez sağda yer alan partiler de kurulmuştur. Bunların içinde "Liberal Anayasa" ya da "Destur Partisi" en güçlü olandır. Sonraki yıllarda bölünmeler ve birleşmeler yaşanmış ve Tunus siyaseti şekillenmeye devam etmiştir. Fransız sömürge yönetimi ise halk hareketlerini şiddet kullanarak bastırmayı terk etmemiştir.

I. Dünya Savaşı sonrası Fransa Cezayir'deki nispeten küçük çaplı ulusal kurtuluş hareketlerine ve reform taleplerini sert tedbirlerle bastırmıştır. Ulusal kurtuluş hareketleri ve reform talepleri ancak 1930'larda karşılık bulmaya başlamıştır.

Fas'ta savaş sırasında ve sonrası dağlık Rif bölgesinde sömürgecilere karşı mücadele devam etmiştir. Başlangıçta silahlı mücadeleyi kazanan Rif halkı 1921'de Rif Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir. 1925 yılına kadar İspanyol ve Fransız kuvvetleriyle yeni cumhuriyetin kuvvetleri arasında çatışmalar devam etmiş, ancak sonunda Rif Cumhuriyeti yenilmiş ve dağılmıştır.⁷⁷ Sömürge yönetimine karşı yerli halkın mücadelesi ise her şeye rağmen devam etmiştir.

75 Ataöv, a.g.e., s. 34.

76 Ataöv, a.g.e., s. 78.

77 Ataöv, a.g.e., s. 167.

Gazi

Akademik
Bakış

191

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

I. Dünya Savaşı'nın sadece Kuzey Afrika sömürgeleri üzerinde etkisi olmamıştır. Savaş Sahra altı Afrika'da da etki yaratmıştır. Fransızların Batı Afrika sömürgelerinde demiryollarında çalıştırılan işçiler, savaş esnasında Avrupa'da iken aldıkları fikirlerle sıklıkla grevlere başvurmuştur. 1919'da Senegal'de Dakar-Saint Louis demiryolundaki grev işçilerin zaferiyle sonuçlanmıştır. Grev kısa sürede Fransız Gine'sine sıçramış, 1923'te halk vergi ödemeyi reddetmiştir.⁷⁸ Ayrıca bazı bölgelerde büyük isyanlar olmuş, Fransızlar ancak 1918-1920 arasındaki kanlı çatışmalardan sonra kontrol tesis edebilmiştir.

I. Dünya Savaşı'nın Afrika birliği ve Afrika milliyetçiliği üzerinde sınırlı etkisi olmuştur. 1900 yılında I. Pan-Afrika kongresi Londra'da toplanmıştır. Savaşın sonra 1921, 1923 ve 1927 yıllarında üç kongre daha düzenlenmiş, ancak bu kongrelere çoğunlukla Afrika kökenli Amerikalılar katılmıştır. Kıta'da bu yıllarda yaşam şartlarının ağırlığından dolayı isyanlar başlamış olmakla birlikte, talepler genellikle reform ve ücretlerle sınırlı kalmıştır. Bağımsızlık henüz temel bir düşünce olmadığı gibi Afrika milliyetçiliği de taraftar bulmamıştır.

Sonuç

"Bir geçiş dönemi savaşı"⁷⁹ olarak da adlandırılan I. Dünya Savaşı'nın sömürgecilik açısından sonuçları kısa ve uzun vadeli olarak karşımıza çıkmaktadır. Kısa dönemli sonuçları, büyük ölçüde dolaylı iken; orta-uzun vadede bu etkinin daha somut, çok boyutlu sonuçları kendisini Afrika ve diğer sömürge ülkeleri üzerinde göstermektedir.

Bu bağlamda savaş, Afrika tarihinde siyasi ve iktisadi boyutu kadar, psikolojik açıdan önemli bir kırılma noktası olarak da karşımıza çıkmaktadır. Afrikalıların bu kısa dönem içerisinde dünyanın farklı coğrafyalarında çok çeşitli beceriler edinmesi, deneyimler geçirmesi, yeni çevreler kazanması ve iletişim kurması, Afrika'daki toplumların tüm geleneksel kurumlarını ve bakış açılarını derinden sarsmıştır.

Bir diğer ifadeyle, siyasi ve kültürel boyutta; savaşa katılarak hayatta kalan Afrikalı askerler hem Afrika siyaseti hem de dünya siyaseti konusunda bilgi ve deneyim kazanmıştır. Böylece, Afrikalılar savaşın nedenlerini, emperyalizmin doğasını anlamışlar ve sömürgeciliğin kendi ülkelerindeki etkilerini düşünmeye başlamışlardır. Afrikalılar savaş sırasındaki yakın etkileşim ile beyaz adamın zayıflıklarını görmüş, bu durum ise beyaz adamın mutlak üstünlüğü algısını sarsmıştır.

Savaş yıllarında sömüren ve sömürülenlerin muharebe meydanlarındaki yakınlığı bir taraftan Avrupa'da ırkçılığı yaygınlaştırırken; diğer taraftan, Afrika'da sömürge ilişkisine etkide bulunmuş ve ulusal kurtuluş hareketlerine katkı yapmıştır. Savaş esnasında Almanların propaganda amaçlı olarak Afrika-

78 Ataöv, a.g.e., s. 196.

79 Christion I. Archer vd., *Dünya Savaş Tarihi*, Cem Demirhan (çev.), Tüzm zamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 462.

Görüş

Akademik
Bakış

192

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

lı askerlerin barbarlığını ve savaş suçlarını sergilemeyi amaçlayan çabaları ile İtilaf devletlerin bunlara cevap verirken benzer yaklaşımları Avrupa'da ırkçılığa katkıda bulunmuş, Afrikalıları ise sömürge yönetimlerinden biraz daha uzaklaştırmıştır.

Savaş sonrası için Avrupalı güçlerin Alman sömürgelerinde koruyucu olarak hizmet edecekleri yönünde beklenti oluşmuştur. Ancak uygulamada Afrika'lar açısından bir şey değişmemiş ve sömürge vatandaşları olarak kalmışlardır. Avrupalıların sömürgeleri kendi kendilerini yönetecek duruma getirme beklentisi gerçekleşmemiştir. Milletler Cemiyeti'nin 1940'da dağılmasıyla sözlerin yasal dayanağı da kalmamıştır. I. Dünya Savaşı'nın Afrika'ya ekonomik etkileri yıkıcı olmuştur. Savaş boyunca yaşanan ekonomik bunalımlar Afrikalarının işlerini ve devlet kadrolarındaki görevlerini kaybetmelerine neden olmuş, bu zorluklar Afrikalıları kaybettiklerini geri alabilmek için mücadele etmeye yöneltmiştir.

Afrika ülkelerinin ekonomisi birçok boyutta etkilenmiştir. Savaşı desteklemek için tarım ürünleri üretiminde ve madencilikte artış olmuştur. Ancak bunlar Afrikalıların yararına olmamış, hatta halktan alınan vergiler artmış ve kalkınma harcamaları kesilmiştir. Ekonomik kayıplar, siyasi isyanlar ile bağlantılı olarak temel tüketim malları yokluğu, kalkınma projelerinin askıya alınması, nitelikli iş gücünün yetersizliği, işsizlik ve genel hoşnutsuzluklar olarak ortaya çıkmıştır. İnsanların yerlerinden edilmesi, ulaşım yetersizliği ve yüksek maliyetler paniğe neden olarak yeni pazarlar edinilmesi için çatışmalara yol açmıştır.

Savaş esnasında savaş koşullarını kendi çıkarlarına kullanan Avrupalı firmalar Afrikalı tüccarlarla ilişkilerini kesmiştir. Fransız ve İngiliz şirketleri sömürge yönetimlerinin desteğini alarak ihracatta tekelleşmiştir. Ayrıca bu şirketler Almanlardan boşalan iş alanlarını da ele geçirmiş, böylece ithalatı da kontrol etmeye başlamışlardır. Yabancı firmalar savaştan daha fazla güçlenerek çıkmışlar ve fiyatları düşük tutarak Afrikalı üreticilerin aleyhine bir duruma yol açmışlardır. Afrika ülkelerinden zorla ve gönüllü olarak toplanan askerler iş gücü üzerinde olumsuz etki yapmış hem tarım hem de küçük üretim zarar görmüştür. Bunun sonucunda açlık ve yoksulluk artmıştır.

Diğer taraftan, Avrupa'dan ithalat azaldığı ve zorlaştığı için yerli üretim yolları aranmaya başlamış ve Kuzey Afrika ülkelerinin kalkınmasında kıyırdanmalar olmuştur. Ancak sürdürülebilir bir sanayileşme süreci başlamamıştır. Savaştan sonraki yıllarda Fransa başta olmak üzere sömürgecilerden tekrar başlayan ithalat kısa sürede yerel sanayiye yok etmiştir.

Afrika'da yürütülen muharebeler kitlesel göçlere yol açmış ve salgınlar artmıştır. Savaş sonrası Doğu Afrika'da ortaya çıkan uyku hastalığı bir örnektir. 1918-1919'da grip Afrika'yı ağır bir şekilde etkilemiştir. Afrika'da yürütülen muharebelerin kentlerde ve kırsal alanlarda yarattığı tahribat büyük olmuş, başta ormanların tahrip edilmesi olmak üzere çevresel sorunlara da yol açmıştır.

Gazi

Akademik
Bakış

193

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

Kaynaklar

AKGÜN Seçil, *Ana Hatlarıyla General Moseley Raporu: Türkiye’de Amerikan Mandası*, Ankara 1985.

ARCHER Christion I. vd., *Dünya Savaş Tarihi*, Cem Demirkan (çev.), Tüzmamamlar Yayıncılık, İstanbul, 2006

ATAÖV Türkkaya, *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977.

BECKETT Ian F., *A Nation in Arms: A Social Study of the British Army in the First World War*, Manchester University Pres, UK, 1985.

BENAMRANE Djilali, *L’émigration algérienne en France : passé, présent, et devenir*, Alger : Société nationale d’édition et de diffusion, 1983.

BEST Antony, vd., *Uluslararası Siyasi Tarih (20. Yüzyıl)*, Taciser Ulaş Blge ve Emel Kurt (çev.), Yayın Odası Yayınları, İstanbul, 2008

BIDWELL Robin, *Morocco under Colonial Rule: French Administration of Tribal Areas 1912-1956*, Frank Cass and Company Ltd., UK, 1973.

CARRINGTON Charles E., “The Empire at War”, (eds) J.H.Rose, A.P.Newto, *The Cambridge History of the British Empire, Volume III*, Cambridge University Pres, UK, 1959.

CHAMBERLAIN, M. E., *Sömürgeciliğin Çöküşü (Dekolonizasyon)*, Recai Dönmez (çev.), Rehber Yayıncılık, Ankara, 1993

CROWDER Michael, *Colonial West Africa*, Frank Cass and Company Ltd., UK, 1978.

DAVENPORT Thomas H., “The South African Rebellion, 1914’ in English Historical Review”, LXXVII, 1963.

DAVIDSON Basil, *Afrika’da Millî Kurtuluş ve Sosyalizm Hareketleri*, Sosyal Yayınları, Attilâ Tokatlı (çev.), İstanbul, 1969.

DESCHAMPS, Hubert Sömürge İmparatorluklarının Çöküşü, Oktay Akbal (çev.), Akşam Kitap Kulübü, İstanbul, 1966

DUMAN Selçuk, “Mütareke Döneminde Amerikan Mandaterliği Tartışmaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.20, S. 59, Temmuz 2004.

FALLS Cyril, *The Great War*, New York: Capricorn Books, 1961.

FARWELL Byron, *The Great War in Africa, 1914–1918*, WW Norton&Compnay, USA, 1989.

FERRO Marc, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi (13. Yüzyıl-20. Yüzyıl)*, Muna Cedden (çev.), İmge Kitabevi, Ankara, 2002.

GARFIELD Brian, *The Meinertzhagen Mystery*, Washington, DC: Potomac Books, USA, 2007.

Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls: 258, Dos: 1068, Fih: 3-4.

Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls: 258, Dos: 1068, Fih: 3-2.

Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls: 258, Dos: 1068, Fih: 3.

Görüş

Akademik
Bakış

194

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014

- GRUNDY Kenneth W., *Soldiers without Politics: Blacks in the South African Armed Forces*, University of California Pres, USA, 1983.
- GARVEY Marcus, "The Marcus Garvey and Universal Negro Improvement", *Association Papers*, Vol. IX: Africa for the Africans, Duke University Pres, UK, 2011.
- GROVE Eric J., "The first shots of the Great War: the Anglo-French conquest of Togo, 1914", *Army Quarterly and Defence Journal*, vol. 106, no. 3 (1976), s. 308-23.
- HORNE Alistair, *The Price of Glory: Verdun 1916*, Penguin Boks, UK, 1993.
- HOWARD Michael, "I. Dünya Savaşı'nı Yeniden Değerlendirmek", Jay Winter, Geoffrey Parker, Mary R. Habeck (der.), *I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl*, Tansel Demirel (çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
- JANKOWSK James, *Egypt, A Short History*, Oneworld Publications, Boston, USA, 2000.
- JULIEN Charles André, Charles Robert Ageron, *Histoire de l'Algérie contemporaine*, Presses universitaires de France, 1979.
- LEJRI Mohamed Salah, *L'histoire du mouvement national*, Tunis: Maison Tunisienne de l'Édition, 1974.
- KANYA-FORSTNER A. S., "Savaş, Emperyalizm ve Sömürgeciliğin Sona Erişi", Jay Winter, Geoffrey Parker, Mary R. Habeck (der.), *I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl*, Tansel Demirel (çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
- KARAKAYA Ali, *Milli Mücadelede Manda Sorunu, Harbord ve King-Crane Heyetleri*, Ankara, 2001.
- KASALAK Kadir, *Milli Mücadelede Manda ve Himaye Meselesi*, Ankara, 1993.
- KEEGAN John, *The First World War*, New York, Alfred A. Knopf, 1999.
- KHAPOYA Vincent B., *The African Experience*, Pearson, Switzerland, 2012.
- "Manda", *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, C. 15.
- KIRAY Atilla, "Tarihte Manda – Himaye Kavramsallaştırması ve Milli Mücadeledeki Yansımaları", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2000.
- KOLLER Christian, "The Recruitment of Colonial Troops in Africa and Asia and their Deployment in Europe during the First World War", *Immigrants & Minorities*, Vol. 26, No. 1/2, March/July 2008, s. 111–133.
- LENİN V.İ., *Kapitalizmin En Yüksek Aşaması Emperyalizm*, Erdoğan Başar (Berktaş), Aydınlık Yayınları, İstanbul, 1979.
- LUNN Joe H., *Memoirs of the Maelstrom: A Senegalese Oral History of the First World War*, Portsmouth, NH: Heinemann, USA, 1999.
- LURAGHI Raimondo, *Sömürgecilik Tarihi*, Halim İnal (çev.), E Yayınları, Ankara, 1975
- "Manda", *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, C. 15.
- "Manda", *Türk Ansiklopedisi*, C. 23.
- MANGIN Paul, "Comment finit la guerre", *Revue des Deux Mondes* 57, 1920.
- MARTONNE Edouard de, "La Vérité sur les Tirailleurs Sénégalais", *Outre-Mer: Revue Géne'rale de Colonisation* 7, 1935.

gazi

- McNEILL William H., *Dünya Tarihi*, Alâeddin Şenel (çev.), İmge Kitabevi, Ankara, 2004.
- MILLER Charles, *Battle for the Bundu: The First World War in East Africa*, Macmillan Publishing Co, UK, 1974.
- MOBERLY Frederick J, *Military Operations Togoland and the Cameroons 1914–1916*, Battery Press London: HMSO, 1995.
- PERSHING John J., *My Experiences in the World War, vol. 2*, Tab Books, USA, 1989.
- RECHAM Belkacem, *Les musulmans algériens dans l'armée française (1919-1945)*, Harmattan, France, 1996.
- "Statistics of the military effort of the British Empire during the Great War, 1914-1920", British War Office, 1922.
- SANDER, Oral *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İstanbul, 1989.
- STRACHAN Hew, *The First World War In Africa*, New York: Oxford University Press, 2004.
- "The Evacuation of Kasama in 1918", *The Northern Rhodesia Journal* online, Vol IV, No 5, 1961. <http://www.nrzam.org.uk/NRI/V4N5/V4N5.htm> (03.03.2014)
- WILLMOTT Hedley P., *First World War*, London: Dorling Kindersley, 2003.
- WINTER Jay, PARKER Geoffrey, HABECK Mary R., *I. Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl*, Tansel Demirel (çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

Göz

Akademik
Bakış

196

Cilt 7 Sayı 14
Yaz 2014